

Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi

Does The Turks In Mu'tasım's Army Slave Or Not?

Mehmet Nadir ÖZDEMİR*

Özet

Türkler Abbasi ordusuna alınırken "köle, olarak alınmakla birlikte ilk Abbasi dönemi halifeleri ve özellikle de Halife Mu'tasım tarafından özel bir eğitimden geçirilerek orduya kazandırılmıştır.

Halife Mu'tasım Türklere özel bir önem vermiştir. O, Türklerden oluşan büyük bir ordu kurmuştur. Bu Türkleri Mu'tasım Orta Asya steplerinden topluyor, aynı zamanda köle pazarlarından satın alıyordu. Bu Türkler arasından büyük komutanlar çıkmıştı. Afşin, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağır, bunlardan bir kaçıdır. Bu dönemde devlette etkin bir konuma yükselen Türkler sonraki dönemlerde halifeleri istedikleri gibi değiştirebilecek bir duruma gelmişlerdi. Dolayısıyla artık bu Türklerin "köle" olduklarından söz etmek mümkün değildir.

•

Anahtar Kelimeler

Köle, Türkler, Mu'tasım, Abbasi Halifeleri

•

Abstract

Besides the fact that the Turks were taken to the Abbasids army as "slaves", they undergone a special training and in this way were taken to the army in the early Abbasid Caliphs' period and especially during the reign of Caliph Mu'tasım.

The Caliph Mu'tasım gave a special importance to the Turks. He built a great army made up of Turks. He bought Turks at slave bazaar. Great military leaders came out from the Turks. Afşin, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağır are some of them. In this period the Turks came to important positions within the state so in the later periods by means of these high positions they could change the Caliphs in which way they want. Due to this fact from now on it isn't possible to mention that the Turks are slaves.

•

Key Words

Slave, Turks, Mu'tasım, The Abbasid Caliphs

* Dr., Selçuklu Kız Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni.

Türklerin yoğun olarak Müslüman olduğu bu dönemde Abbasi halifeleri Türklere özel ilgi duymuşlardır. Çünkü onlar askerî bakımdan önem arz ediyorlardı. Biz bu çalışmamızda Halife Mu'tasım'ın Türkleri orduya nasıl aldığını ve Türklerin askerî alandaki etkinliklerini inceleyeceğiz. Mu'tasım'ın ordusundaki Türklerin ücretli asker mi yoksa köle mi oldukları konusu tarihçiler arasında tartışmalı bir konudur. Biz bu çalışmamızda bu tartışmaları değerlendirip kaynakların ışığında bir sonuca varacağız.

Mu'tasım'dan önceki halifeler de Türkleri ordularına almışlar ama Mu'tasım döneminde Türkler askerî alanda hem sayı hem de etkinlik bakımından büyük bir güce erişmişlerdir.

Türklerin Halife Mu'tasım'ın ordusundaki durumlarını incelerken onların "köle" olup olmadıklarını ele aldığımız bu çalışmamızda kaynakları okurken "köle" anlamında hangi kelime geçiyorsa onu metinde parantez içinde belirttik. Ayrıca askerî amaçlarla kullanılan köleler için "Asker köle" ifadesini kullandık. Bu ifadeyi kullanmamızın nedeni söz konusu kölelerin sırf askerlik için kullanılmalarıdır.

1-Mu'tasım'ın Yönetim Anlayışı ve Türklere Bakışı:

Halife Me'mun'un ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım Türklerin desteği sayesinde halife olmuş ve böylece Türk nüfuzu kendini göstermiştir.¹ Mu'tasım halife olduktan sonra Türklerden oluşan bir ordu kurmaya başlamıştır. Zaten halife olmadan önce ilk şehzadelik yıllarında şahsî emniyeti için Türklerden 4000-5000 kişilik özel bir muhafız birliği kurmuştu.²

Mu'tasım'ın annesi, Türkistan'daki Soğd beldesinden Türk asıllı bir kadındı. Bu yönüyle o, Türklere sevgi besleyerek büyümüştür.³ Tarihçi Abdülaziz ed-Durî'nin ifadesiyle Mu'tasım, Türklere sığınmıştır.⁴ Yani iktidarını bir anlamda onlar üzerine kurmuştur. Mu'tasım dönemine kadar olan dönemde Araplar ordudaki etkinliklerini zaten kaybetmişlerdi. Bu dönemde ise "artık tamamen silinmişlerdir" denilebilir.⁵ Mu'tasım ihmal edilmiş Azerbaycan eyaletlerindeki Abbasi yönetimini birleştirerek çoğunluğu Türk asker

¹ Mehmet Aykaç, Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar(132-232/750-847), Ankara, 1997 s.16

² Zekeriyâ Kitapçı, Saadet Asrında Türkler, s.244

³ Mustafa Kılıçlı, a.g.e., s.133

⁴ Abdülaziz ed-Dürî, İslâm İktisat Tarihine Giriş, çev.Sabri Orman, İstanbul, 1991, s.85

⁵ Claude Cahen, a.g.e., s.164; V.J. Parry, a.g.m., Sayı: 29, s.196

kölelerinden oluşan askerî bir güç kurdu.⁶ Mu'tasım'ın hilafet ordusunu kısa denilebilecek bir süre içinde geniş boyutlarda Türkleştirmesinin pek çok sebebi vardır. Bunlardan en önemlileri şunlar olabilir: 1-Ekonomik hayatın gelişmesinden doğan rahatlık ve refah. Zira bu dönemde Abbasi toplumu, ticarete, sanata v.b. yönelmişti. Artık askerlik bu toplum için çekici olmaktan çıkmıştır. Bu yüzden de doğan boşluğu doldurabilecek, İslâm devletini koruyabilecek güçlü bir unsura ihtiyaç vardı. 2- Mu'tasım ile Bağdat halkı arasında uyumsuzluk baş göstermişti. Savaşçı bir mizaca sahip olan Mu'tasım, medeni Bağdat halkı ile anlaşamamaktaydı. 3-Arap komutan Uceyf b. Anbese ile işbirliğine giren Abbas b. Me'mun⁷, amcasına karşı bir suikast düzenledi. Diğer yandan Arapların yanı sıra Farsların da desteğini sağlama çabası içindeydi. Mu'tasım ise bunların karşısına Türkleri çıkarma planları yapmıştır.⁸Yukarıda adı geçen Uceyf b. Anbese ünlü bir Arap komutanıydı.⁹ O, ordu içinde Mu'tasım'a karşı isyan başlatmıştı.¹⁰ İşte bu nedenler ile Halife Mu'tasım ordusunu Türklerden oluşturmuştu.Mu'tasım'ın yaptığı bu dönüşüm Abdülaziz ed-Durî gibi kimi tarihçilerce dönüm noktası kabul edilerek ikinci Abbasi asrının başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.¹¹

Türklerin Abbasi ordusuna alınmaları ile uzman askerlik dönemi başlamıştı.¹²

2-Türklerin Abbasi Ordusuna Nasıl Alındıkları Meselesi:

Türklerin Abbasi ordusuna nasıl alındıkları meselesi incelenmeye değer bir husustur. Zira kaynaklardaki ifadeler ve araştırmacıların ortaya koydukları değerlendirmeler bizi bu konunun açık bir şekilde ortaya konulmasına sevk

⁶ E.L.Daniel, "Abbasid Dynasty", Encyclopedia of Asian History, New York, 1988, I, 4

⁷ Abbas b. Me'mun: Abbasi halifesi Me'mun'un oğludur. Me'mun'un halefini tayin edip etmediği konusunda açık bilgi yoktur. İhtiyatla karşılanacak bazı kaynaklarda onun, kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin ettiği kaydedilmektedir. Ancak halife ordusundaki Türklerin baskısı sonucu Mu'tasım hilafete getirilince karargâhta bulunan Araplar, Abbas lehine tezahürata kalkıştı. Yine muhtemelen bir baskı sonucu, Abbas ordunun huzuruna çıkarak amcasına biat etti, onlarında biat etmeleri gerektiğini söyledi. Böylece Mu'tasım'ın halifeliği kesinleşmiş oldu. Türklerin gerek ordu içinde, gerekse idarî kadrolarda nüfuz sahibi olmalarını bir türlü hazmedemeyen Araplar, halifeyi tahtından indirip yerine Abbas'ı geçirmek üzere harekete geçtiler. Ancak Abbas'ın çekingenliği sebebiyle birkaç suikast teşebbüsü başarıya ulaşamadı. Ordu içindeki Türklerle ve halifeye karşı açıkça cephe alan muhalefetin faaliyetleri Ammuriyye (Amorion) seferinden dönüşte ortaya çıkarıldı ve Abbas ile birlikte bütün elebaşılar yakalandı. Abbas, Menbic'te hapiste iken öldü. (H.Dursun Yıldız, "Abbas b. Me'mun", D.İ.A., İstanbul, 1988, I, 26,27)

⁸ Ekrem Pamukçu, a.g.e., s.59

⁹ İbnu'l -Cevzî, a.g.e., XI, 85

¹⁰ Taberî, a.g.e., V, 235-246; İbnu'l-Esir, a.g.e., VI, 40-46

¹¹ Abdülaziz ed-Durî, el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel, Beyrut, b.t.y., s.174

¹² Zekeriyâ Kitapçı, Saadet Asrında Türkler, s.203

etmektedir. Biz burada konu ile ilgili tartışmaları ele alıp değerlendirmelerde bulunacağız.

a-Türklerin Abbasi Ordusuna “Ücretli Asker” Olarak Alındıkları İddiası:

Emeviler dönemi fetihler çağı olduğundan bu dönemde çok büyük sayılarda esir elde edilmiş ve bunlar köleleştirilmiştir. Bu noktadan hareketle “Asker köleler” üzerine yaptığı araştırmayla tanınan Daniel Pipes, Abbasilerin, Emeviler’in izledikleri fetih siyasetini takip etmediklerini, onların köle satın alma yoluna gittiklerini ortaya koymaktadır. Daniel Pipes ayrıca söz konusu “Asker kölelere” Abbasiler tarafından ücret ödendiğini kaydetmektedir.¹³ Ünlü tarihçi Bernard Lewis de Türklerin Abbasi hizmetine “ücretli asker” olarak girmiş olabileceklerini ima etmektedir.¹⁴

Ekrem Pamukçu, Abbasi ordusuna alınan Türk birliklerinin gerek temin edilişlerinin, gerekse siyasi, iktisadi ve sosyal statülerinin esir ve kölelerle kıyas kabul etmeyecek şekilde farklı olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁵ Aynı şekilde Zekeriya Kitapçı da, Türklerin köleleştirilerek Abbasi ordusuna alındıkları şeklindeki değerlendirmeye karşı çıkmaktadır. O, söz konusu Türklerin karşılıklı bir anlaşma gereği, ailelerine büyük paralar ödenerek satın alındığını, bunların büyük bir ücret karşılığı profesyonel bir meslek olarak askerliği kabul etmiş muharip Türk gençleri olduğu kanısındadır.¹⁶ Bir başka tarihçi Hakkı Dursun Yıldız da Abbasi ordusuna alınan Türklerin “köle” olarak alındıkları ve istihdam edildikleri görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre Me’mun ve Mu’tasım zamanlarında planlı bir şekilde Türklerden askerî birlikler teşkili hakkında bilgi veren kaynaklar, onlardan söz ederken genellikle “Etrak” ve “Memlük” kelimelerini kullanmaktadırlar. Sözlüklerde “Memlük” ün karşılığı “tasarruf edilen, sahip olunan, hizmetçi, beyaz köle, “Gulâm” ın karşılığı ise “Delikanlı, genç, hizmetçi, hizmetli, beyaz köle, uşak, köle” şeklinde verilmektedir.¹⁷H.Dursun Yıldız şöyle devam etmektedir: “Görüldüğü gibi, her iki kelime de, birinci derecede bugünkü anlamda köle karşılığını vermemektedir. Bu iki tabir daha sonraki devirlerde tarihi birer terim olarak kabul edilmiş, birincisi Selçuklular’da bir askerî sınıfın, ikincisi ise Mısır’da kurulmuş bir devletin (Memlüklü Sultanlığı:H.648/M.1250-H.923/M.1517) adı olmuştur.

¹³ Daniel Pipes, a.g.e., s.144; K.V. Zetterstéén, “Abbasiler” , İ.A., İstanbul, 1965, I, 19

¹⁴ Bernard Lewis, Ortadoğu, s.69

¹⁵ Ekrem Pamukçu, a.g.e., s.46; Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s.82

¹⁶ Zekeriya Kitapçı, Saadet Asrında Türkler, s.247

¹⁷ Firûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b.Yakub, el-Kamusu'l-Muhit,Beyrut,1994,s.1475

Halbuki Arapça'da, gerçek anlamıyla köle (serf) karşılığını veren "Abd" ve "Rakîk" kelimeleri mevcuttur. Arapça gibi kavramları en ince nüans farklarına varıncaya kadar ifade etme gücüne sahip bir dille yazılmış kaynaklarda, üzerinde durduğumuz devirde, Türk birliklerinden söz edilirken "Abd" ve "Rakîk" kelimelerinin kullanılmaması dikkati çekmektedir. Muhtemeldir ki bu konuda fikir beyan eden tarihçiler "Memlük" ve "Gulâm" kelimelerinin tâli derecedeki anlamlarını göz önüne alarak böyle bir hükme varmışlardır.¹⁸

Arap tarihçi Faruk Ömer ise Türklerin halife ile irtibatlarının "velâ" irtibatı olduğunu, nitekim halifelerin onları komutan ve lider yaptıklarını ve halifenin Mevalisi olduklarının söylenebileceğini iddia eder. İlave olarak, onların mertebelerinin "Mü'minlerin emirinin mevlâsı" veya "Mü'minlerin emirinin hizmetçisi" olduğunu belirtir.¹⁹

Hakkı Dursun Yıldız'ın kölelikle ilgili terimler hakkında yaptığı değerlendirmesini ele alacak olursak, söz konusu terimlerin sözlük ve literatür anlamları da dikkate alınır, onun ifade ettiği gibi bir sonuca varamayız. Şöyle ki "Gulâm" kelimesinin hem sözlük hem de kaynaklardaki kullanımından elde ettiğimiz anlama göre, "genç" anlamına gelen bu kelime hem belirli yetenekleri sebebiyle çalıştırılan köleler için hem de fetihler sonrasında ele geçirilen bütün köleler için kullanılabilir. Bu açıklama Türklerin durumuna da uymaktadır. Ayrıca "Rakîk" kelimesi hem esirin köleleştirilmiş haline, hem özgürlüğünü açıklayan köleye hem de hizmete ve satışa konu olan bütün köleler için kullanılabilir. Bunun yanı sıra H. Dursun Yıldız'ın "Memlük" kelimesi ile ilgili yaptığı değerlendirmeye de katılmıyoruz. Zira söz konusu kelimenin sözlük anlamı "milk" yani "sahip olunan şey" demektir. Kanaatimizce kaynaklarda da böyle kullanılmaktadır. Şunu da ifade etmeliyiz ki kaynaklarda kölelikle ilgili terimlerin kullanılması konusunda tam bir birlik söz konusu değildir. Aynı sayfada, aynı rivayet içinde üç ayrı terimin kullanıldığı yerler mevcuttur. Örneğin Ya'kubî'nin Kitabu'l-Buldân'ını buna örnek olarak verebiliriz.²⁰

Türklerin profesyonel asker olup olmadıkları konusunda şunları söyleyebiliriz: Yukarıda görüşlerini aktardığımız tarihçiler Türklerin "ücretli asker" olmaları nedeniyle profesyonel bir şekilde çalıştırıldıklarını belirtmişlerdi. Abbasi dönemi askerî sistemini geniş bir şekilde araştırma konusu yapan D.Pipes, ücretli çalıştırılan askerlerin ve elbetteki Türklerin saray muhafızı olan Türkler olduğunu ifade etmektedir. Hatta bunlar için "saray

¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s.80, 81

¹⁹ Faruk Ömer, et-Tarihu'l-İslâmî ve Fikri'l-Karnî'l-İşrîn, Beyrut, 1980, s.252

²⁰ Ya'kubî, a.g.e., s.27

polis gücü" demektedir.²¹ Kanaatimizce sadece saray muhafızı olan Türkler için "ücretli ve profesyonel asker" tanımlaması yapılabilir. Kaynaklarda geçen 200.000'e²² varan rakamlardaki Türklerin hepsinin saray muhafızı olmaları düşünülemez. Kaynaklarda geçen rakamlar abartılı olabilir ancak konumuza ışık tutması bakımından üzerinde durulmalıdır.

Burada kaynaklarda geçen "istihdam" kelimesinin üzerinde de durmalıyız. Bu kelimeden hareketle farklı yorumlar yapılabilmektedir. Kelimenin sözlük anlamı, "Birisini hizmetçi olarak vermek, hizmet etmesini istemek" anlamlarına gelir.²³Bu anlamdan hareketle Türklerin işçi olarak çalıştırdıkları yorumu yapılabilmektedir. Oysa Türkler askerlik anlamında çalıştırdıkları için bu anlam söz konusu olamaz.

İslâm dünyası üzerine araştırmaları ile tanınan Montgomery Watt, Türklerin devşirilen paralı askerler olduklarını ifade etmektedir.²⁴ Uygulama bakımından benzese de, Abbasilerin Türkleri ele geçirmeleriyle, yaklaşık 600 yıl sonra uygulanan devşirme²⁵ sistemi arasında farklılıklar olduğu kanaatindeyiz. Öncelikle dipnotta açıklandığı üzere "devşirme sistemi" kanun ile sınırları çizilmişti. Ayrıca devşirilen çocuklar evlerinden, yurtlarından alınıyordu.Oysa Abbasilerin ilk dönemi için bunlar söz konusu değildir. Yakubî Türklerden bir kısmının köle pazarından Nuh b. Esed'i Semerkand'da Türkleri satın almak için gönderdiğini kaydetmektedir.²⁶ Ünlü İslâm coğrafyacısı İbn Hurdazbih Horasan bölgesinin haracı karşılığında Oğuzlardan 2000 esir yollandığını kaydetmektedir.²⁷ Çok iyi bir eğitim görmüş ve Bağdat'ta yaşamış olan İbn Hurdazbih ayrıca saray ile de irtibatı olan bir kişidir. Bu bakımdan saraydan bilgi edinmiş, bu da eserlerinin güvenilirliğini artırmıştır²⁸Sonuç olarak Mu'tasım dönemindeki Türkleri, devşirme sistemiyle ilişkilendirmek yanlıştır.

²¹ Daniel Pipes,a.g.e.,s.150

²² İbn Kesir,a.g.e., X, 296

²³ Firûzâbâdî, a.g.e., s.1421

²⁴ W. Montgomery Watt, a.g.e., s.155

²⁵ Devşirme: Osmanlı Devletinde çeşitli hizmetlerde kullanılmak üzere Osmanlı tebaası bazı Hristiyan çocuklarının bir kanun dahilinde toplanması işi. Devşirme kanununda toplanacak çocukların nitelikleri belirtilmişti. Buna göre Hristiyan çocuklarının asiller, papaz oğulları, iki çocuktan sadece biri, birçok çocuğu bulunan ailenin en sağlıklı çocuğu seçilir, tek oğul olanın çocuğu alınmazdı. Annesiz, babasız çocuklar, aç gözlü oldukları bilinenler ve yüzü gözü açılış olabileceği düşüncesiyle köy kethüdasının oğlu da devşirilmezdi. Aynı şekilde sıgırtmaç ve çoban çocukları ile kel, fodul, köse ve doğuştan sünnetlilerle şehir çocukları toplanmazdı. Evlenmiş ve sana sahibi olmuş çocuklarla aşırı derecede uzun ve kısa boylular da devşirilmeyenler arasındaydı. Ancak uzun boylu çocuklardan endamı düzgün olanlar sadece saray için alınabilirdi. (Abdülkadir Özcan, "Devşirme", D.İ.A., İstanbul, 1994, IX, 254-255)

²⁶ Ya'kubî, a.g.e., s.27

²⁷ İbn Hurdazbih, Ebû Kasım Ubeydullah b. Abdullah, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Leiden, 1889, s.39

²⁸ Seyyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih",D.İ.A., İstanbul, 1999, XX, 78,79

Türklerin “ücretli asker” olarak Abbasi ordusuna alındıklarını iddia edenlerin onlar için yapılan harcamalar hakkında değerlendirmeleri vardır. Tarih araştırmacısı Farda Asadov, Abbasi ordusunun ortalama 50.000 savaşçıdan oluştuğunu tespit etmiştir. Bunların idamesi için yılda 14.000.000 dinar gerekiyordu. Bu durumda her asker ayda 23,3 dinar gelir elde edebilirdi. Hesaplamaya araç-gereçlerin de dahil edilmesi durumunda bile kalifiye bir ustanın ortalama maaşının 8 katından fazla idi demektedir.²⁹Bu dönemde Abbasilerin büyük çaplı askerî harcamaları Türk muhafızların yüksek maaşları ile açıklanır. Yalnız burada bir sorun vardır. O da toplam sayı, ortalama maaş ve Türk muhafızlar için yapılan harcamaların toplamının bilinmemesi.³⁰Yüksek harcamalar nedeniyle, ikta edilebilecek durumdaki ikta arazileri azalmış, meydana gelen isyanları bastırmak için de harcamalar yapılmış, sonuçta hazine boşalmıştır.³¹

b-Türklerin Abbasî Ordusuna “Köle” Olarak Alındıkları İddiası:

Türklerin Mu'tasım dönemindeki konumlarını belirlemek açısından bu konuyu açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir.

Abbasiler döneminde askerî teşkilat üzerine çalışma yapan M. Zeki Terzi'ye göre Türkler muhafız ordularına üç yolla alınmışlardır. Bunlar:1-Satın alma,2-Türk bölgelerindeki valilerin hilafet merkezine gönderdikleri senelik verginin bir parçası,3- Köle veya esir hediye etmedir.³² Faruk Ömer de benzer bir sınıflandırma yapmaktadır. Buna göre; 1-Savaşlar: Abbasiler zamanında az sayıda savaş olmuştur. 2-Hicret: Doğu halkları bu arada Türkler İslâm devletine doğru hicrete devam ettiler.3-Din değiştirmek: Müslüman olmak. Doğu bölgelerinde yerleşik olan çok sayıda Türk İslâm'a girdiler.4-Orduya katma: Halifeler memurlarını, Türkleri orduya katmak için gönderiyorlardı.5- Satın alma: Horasan ve Mâverâunnehir tacirleri köleler topluyorlardı ve onları satın alıyorlardı.6-Türk kölelerin ve diğerlerinin Bağdat'a senelik vergilerin karşılığı olarak Horasan ve Mâverâunnehir bölgelerinden gönderilmesidir.Bunların sayısı fazla değildi.³³

²⁹ Farda Asadov, “VIII-X Yüzyıllarda Abbasi Ordusundaki Türk Muhafızların Sayısı ve Onlar İçin Yapılan Harcamalar”, çev. Mahmut Yavaşı, Türkler, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara,2002,IV,376

³⁰ R. Levy, The Social Structure of Islam, Cambridge, 1957, s.421

³¹ Mustafa Demirci, “İkta”,D.İ.A., İstanbul, 2000, XXII, 44

³² M. Zeki Terzi, Abbasiler Döneminde Askerî Teşkilat(Basılmamış Dr.Tezi), s.57

³³ Faruk Ömer, et-Tarihü'l-İslâmî ve Fikri'l-Karnî'l-İşrin, s.251-252; bkz. Bernard Lewis, Tarihte Araplar, s.180; bkz. Hugh Kennedy, The Early Abbasid Caliphate, London, b.t.y. , s.187; bkz. Zekeriya Kitapçı, “İslâm'ın ilk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler”, Türk Kültürü, Sayı:112, Ankara, 1972, C.IV, 210,211

Corci Zeydan, Mu'tasım'ın, Türkistan'ın Uşrusana, Semerkant, Fergana ahalisinden olan Bağdat esir pazarlarından satın alınan kölelerden, bir askerî birlik kurduğunu ifade etmektedir.³⁴ Bosworth Arap komutanlarının Hazar kölelerini hilafete alıstırdıklarını belirtir.³⁵ Kanaatimizce "Hazar köleleri" içinde Türkler de vardı. Bernard Lewis, "Türk köleler' Semerkand'da satılmak üzere Orta Asya steplerinden toplanıyordu. Diğer Müslüman ülkelere buradan ihraç ediliyordu" ³⁶ demektedir.

Türkler başlangıçta görüldüğü gibi orduya "esir" veya "köle" olarak girmişler, ancak yükseldikleri mevkiiler ve etkinliklerine bakıldığında daha sonra bu statüden "ücretli asker" statüsüne geçmişlerdir.³⁷ Doğaldır ki Türkler, doğuştan askerliğe eğilimliydiiler.³⁸ Onlar ata binicilik ve okçuluk kabiliyetleri ile tanınıyordu.³⁹ Türkleri saray muhafızlığında görevlendiren Halife Mu'tasım onların fizikî güçlerine ve sadakatlerine güveniyordu. Bu güvenin bir eseri olarak Mu'tasım Türklere divanda bile yer vermiştir.⁴⁰ Asker kölelik babadan oğula geçmiyordu. Gerektiğinde yeni Türkler getiriliyordu.⁴¹

Türklerin konumlarının başlangıçtan farklı olarak değişmesinin bir nedeni de yukarıda bir vesile ile değindiğimiz üzere Horasan halkından olmaları nedeniyle "Mevali" kabul edilmeleridir. Esasen Mu'tasım'ın yaptığı Türkleri yoğun bir şekilde tercih etmesidir.⁴² Ayrıca o, Mu'tasım'ın 3000 kadar Türk topladığını da nakleder. Türklerle ilgili bilgiler veren Ya'kubî, Mu'tasım'ın 3000 kadar köle getirttiğini nakleder.⁴³

Sonuç olarak, Türkler, Abbasi ordusuna "köle" statüsünde alınmıştır. Ancak daha sonra yükselen, komutan olanlar, divanda yer alanlar için kölelik elbetteki söz konusu olamaz. Türklerin Bağdat'a gelişleri ve orduya intisaplarının bu denli tartışmalı olmasının nedeni kaynakların yeterli açıklıkta bilgi vermemeleridir.

³⁴ Corci Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul, 1971, I, 225

³⁵ C.E.Bosworth, the Turks In the Islamic Lands Up to the Mid-11th Century, Leiden, 1977, s.6

³⁶ Bernard Lewis, Race And Slavery in the Middle East, s.11

³⁷ M. Zeki Terzi, "Gulâm", D.İ.A., XIV, 178

³⁸ D. Pipes, a.g.e., s.153

³⁹ D.Sourdel, "Abbasi Hilafeti", a.g.e., I, 135

⁴⁰ İbn Asâkir, a.g.e., LX, 305

⁴¹ Bernard Lewis, Race And Slavery in the Middle East, s.64

⁴² Von Irit Bligh-Abramski, "Evolution Versus Revolution: Umayyad Elements in the Abbasid Regime 133/750-320/932", Der Islam, 65/2, s.227

⁴³ Ya'kubî, Kitabu'l-Buldan, s.27

3-Abbasi Ordusuna Alınan Türklerin Sayısı Meselesi:

Saray muhafızları ve orduya alınan bütün Türklerin sayısının ne kadar olduğu konusu tartışmalı bir konudur. Kaynaklarımızın verdikleri rakamlarda abartılar olabileceği gibi, verilen sayıdaki Türk'ün iskân, yeme ve giyim masraflarının karşılanması devasa bir sorun olduğu da açıktır.

İslâm coğrafyacılarından İbn Hurdazbih, Horasan valisinin, Horasan haracı olarak 2000 Oğuz kölesi (er-rakik) ni halifeye gönderdiğini kaydeder. Söz konusu kölelerin, istenen haracın bir kısmını karşıladığını da ilave eder.⁴⁴

Genel tarih kitaplarından Kitabu'l-Bed'u ve't-Tarih'de, Mu'tasım'ın aldığı Türklerden söz edilir.Fiyatları verilir ancak sayıları verilmez.⁴⁵ el-Bidaye ve'n Nihaye adlı eserde Mu'tasım'ın kölelerinin(el-Memalik) sayısının 200.000'e yakın olduğu kaydedilir.⁴⁶ Tarihu'l Hulefa'da ise Mu'tasım'ın Türk kölelerinin (el-gilmân) sayısının 10.000 küsura ulaştığı rivayet edilir.⁴⁷ İslâm tarihinin önemli yazarlarından ve aynı zamanda bir seyyah olan, eleştirel bir bakışa da sahip olan Mes'udî ⁴⁸ Mu'tasım'ın 4000 Türk satın aldığını haber vermektedir.⁴⁹

Türklerin sayısı üzerine görüş beyan eden tarihçiler kesin bir kanaate ulaşamamışlardır. M.Abdulcabbar Bey, Mu'tasım'ın sayıları 3000 ile 4000 arasında değişen miktarda Türk köleler satın aldığı ve bunlardan bir alay kurduğunu söyler.⁵⁰ Ortaçağdaki ekonomik hayat ile ilgili araştırmasıyla tanınan M. Lombard, Mu'tasım zamanında Bağdat'ta 70.000 Türk'ün olduğunu iddia etmektedir.⁵¹ Ekrem Pamukçu ise Mu'tasım döneminde Türklerin sayısının kısa zamanda 30.000'i aştığını iddia etmektedir.⁵²

Sonuç olarak, kaynaklardaki birbirinden çok farklı rakamları te'lif etmek güçtür. Bununla beraber farklı yıllarda, vergi karşılığı, satın alma gibi durumlardan elde edilen kölelerin sayısının değişik olması da normaldir. Bu dönem ile ilgili zabıt niteliğinde belgelerin olmayışı da rakamların inandırıcılığını olumsuz etkilemektedir. Bağdat'ta halka rahatsızlık verdikleri anlatıldığına göre o günkü Bağdat nüfusu karşısında Türk varlığının ciddi bir

⁴⁴ İbn Hurdazbih, a.g.e., s.39; İbn Fadlan, Muhammed b. Süleyman, Seyahatname, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1995, s.209

⁴⁵ Makdisî, a.g.e., V, 112

⁴⁶ İbn Kesir, Ömer b. el-Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, b.t.y., X, 296

⁴⁷ Suyutî, a.g.e., I, 335

⁴⁸ M. Şemseddin Günaltay, İslâm Tarihinin Kaynakları, İstanbul 1991, s.68,69

⁴⁹ Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV, 57

⁵⁰ M. Abdulcabbar Bey, a.g.m., Sayı:7, s.529; Hugh Kennedy The Prophet and the Age of the Caliphates, New York, 1986, s.158

⁵¹ Maurice Lombard, a.g.e., s.53; bkz.D.Sourdel, "Abbasi Hilafeti" a.g.e., I, 135; M. Streck, "Bağdad", İ.A., İstanbul, 1970, II, 198

⁵² Ekrem Pamukçu, a.g.e., s.59

rakama ulaştığı düşünülebilir. Sonuç olarak kaynaklarımızın verdiği rakamlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

4-Bağdat'a Getirilen Türklerin Eğitimi Meselesi:

Türkler özel bir eğitime tabi tutuluyorlardı. Zira idarenin dayanağıydılar.⁵³Onlar korkunç bir savaşıma gücüne sahiptiler.⁵⁴Askerî eğitimin yanı sıra dinî eğitim de veriliyordu. Müslüman olan bu Türk gençleri Arapça da öğreniyorlardı.⁵⁵Zekeriya Kitapçı, Türk gençlerinin eğitimleri ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır:“Onlar askerî kışlalarda önceden bölüklere ayrılır ve her bölüğe bir eğitimci tayin edilirdi. Bu aşamada öğrenecekleri ilk şey, Kur'an'ı düzgün bir şekilde okumaktı. Burada, özel surette görevlendirilmiş olan hocalar tarafından onlara güzel yazı yazma, dil ve dinî sorumluluklarını yerine getirecek kadar namaz oruç v.b. dini bilgiler, özellikle İslâm ahlâkı ve edebiyat öğretilirdi. Bu Türk gençleri biraz daha büyüyüp geliştikten sonra, ikinci kademede yüksek din eğitimine başlıyorlardı. Bu aşamada onlara “Fakih” seviyesinde büyük din bilginleri gelir, fıkıh, hukuk ve muamelât konularını öğretirlerdi. Türkler erginlik çağına ulaştıklarında, yeni bir eğitim dönemi başlardı. Bu ise onların çok sıkı bir askerî eğitime tabi tutulmaları, harp sanatını öğrenmeleri, askerî sevk ve idarede, kabiliyet ve liyakatlarını en yüksek derecelere çıkarmaları idi.⁵⁶ Anlaşılan, Türkler önce İslâm'a kazandırılıyor sonra orduya kazandırılıyordu. Bu yönüyle baktığımızda basit bir köle ile kıyaslanamayacak kadar itinalı özenli bir eğitim alıyorlardı. İslâm kültürünü benimsemeleri bir zorunluluktu. Bu uygulamanın yukarıda sözünü ettiğimiz devşirme sisteminden en önemli farkı bu dönemde Türklerin köle pazarlarından para ile satın alınmalarıydı.

Kölelikle ilgili araştırma yapan Patricia Crone, Mu'tasım'ın ordusunun kendisine bağlı standart bir Müslüman köle ordusu olduğu değerlendirmesini yapar.⁵⁷ Claude Cahen yeni memleketlerindeki yeni değerleri, yaşam tarzını benimseyebilmeleri için Türklerin alabildiğince küçük yaşta alındıklarını ve bunların köle olarak alındıklarını savunur. Söz konusu köleler içinden askerî ve ahlakî yetenekleri esas alınarak asker seçimi yapılıyordu. Bu şekilde seçilen Türkler övgüye değer özelliklere sahiptiler. Atlı okçu olarak olağanüstü beceri gösteriyorlardı, disiplinliyidiler, tokgözlüydüler, sabırlı ve sebatlıydılar. Türkler

⁵³ Bernard Lewis, Tarihte Araplar, s.102; Hugh Kennedy, a.g.e., s.158

⁵⁴ Hugh Kennedy, a.g.e., s.158

⁵⁵ Ahmed Emin, Zuhru'l-İslâm, Kahire, 1966, I, 5; V.J. Parry, a.g.m., Tarih Dergisi, Sayı: 29, s.197

⁵⁶ Zekeriya Kitapçı, Saadet Asrında Türkler, s.257;Ayrıca bkz. Bernard Lewis, Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire, Oklahoma, 1963, s.57

⁵⁷ Patricia Crone, a.g.e., s .75

genellikle azat ediliyorlardı. Ama yine de efendilerine bağlı kalıyorlardı. Onlar Horasan'lı diğer unsurlardan çok daha fazla efendileri olan halifeye bağlıydılar.⁵⁸

Halife Mu'tasım ayrıca onların soylarını da korumaya çalıştı. Onları Türk kızları ile evlendirdi. Başka soydan gelenler ile evlendirmede.⁵⁹ Böylece o, Türk ırkının saflığını koruması gerektiğine inanan bir uygulamanın Ortaçağ İslâm dünyasındaki temsilcisi oluyordu. Bunu yapmak Mu'tasım'a göre devletin devamlılığı için şarttı.

Mu'tasım ayrıca Türklere, o zamana kadar işitilmemiş özellikte kıyafetler giydirdiyordu.⁶⁰ O, sırtlarına ipek işlemeli elbiseler giydirmiş ve bellerine sırmalı kemerler kuşatmış, böylece onları diğer askerlerden ayırmıştı.⁶¹ O, her bakımdan Türklere önem veren bir halife olmuştu.

5- Sâmerâ Şehrini Kurulmasında Türkler:

Bağdat'ta Türklerin sayısı çoğalınca, halk rahatsız olmaya başladı. Onlar Bağdat sokaklarında atlarını koşturmak suretiyle halkı rahatsız ediyorlardı. İhtiyarlar ve çocuklar bundan zarar görüyorlardı. Bağdat halkı ayaklandı, çocuk, kadın, ihtiyar ve körleri öldürmeye başladılar. Mu'tasım, Türkleri başka bir yere nakletmeye karar verdi. Bağdat'tan dört fersah⁶² uzaklıktaki Berazana'ya nakletti. Buranın havası güzel değildi. Karar verinceye kadar çeşitli yerlere gidildi. Sonunda "Katûl" olarak bilinen yerde karar kılındı. Burada Nebatlılar'ın yaşadığı bir köy vardı Kâtul, Dicle'ye yakındı. Orada bir saray yaptırdı. İnsanlar için evler yaptırdı. Türkler Medinetü's-Selam (Bağdat) dan buraya nakledildi. Yaşlı, çocuk ve kadınlar dışındaki halk buna karşı çıktı. Bazı kimseler Mu'tasım'dan Türklerin buradan taşınmasını istediler. Burada da eziyet gören Mu'tasım, binaları tamamlamadan buradan ayrıldı. Sonunda Sâmerâ'da⁶³ karar kıldı. Buranın ismini halktan birisine sordu. "Sâmerâ" olarak bilinir" dedi. Mu'tasım Sâmerâ'nın anlamı nedir? Dedi. O: eski milletlerin tarihi anlatılan kitaplarda buranın Sâm b. Nuh'un şehri olduğunu öğrendik" dedi.

⁵⁸ Claude Cahen, a.g.e., s.166

⁵⁹ Ahmed Emin, a.g.e., I, 5

⁶⁰ M. Manazir Ahsan, Social Life Under the Abbasids, London, 1979, s.59

⁶¹ Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV, 57; İbn Fadlan, a.g.e., s.209

⁶² Fersah: 3 mile eşittir. Her mil ise her biri 4 şer'i arşın olan -arşın ise 49, 875 cm'dir- bin (1000) kulaç eder. Yani yaklaşık 6 km'dir. (Walther Hinz, İslâm'da Ölçü sistemleri, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990, s.74,76)

⁶³ Sâmerâ: Burası eski bir yerleşim yeri idi. Hristiyanlara aitti. Önceki adı "Deyrû'n -Âdî" idi. Deyr, Hristiyanlıktan önce putperestlerin ibadet yeri idi. Araplar, iz bırakmış eski bir milletin şehri olduğu için "Âdî" ifadesini kullanmışlardır. (Mes'udî, Murucu'z-Zeheb thk. ve tdk. Said Muhammed el-Lehham, IV, 58)

Mu'tasım: Bu hangi memleketin şehri dedi, ilave ederek. O: "Taberhan memleketinden" dedi. Mu'tasım gökyüzüne baktı. Havaasının temiz, toprağının verimli olduğunu anladı. Orada üç gün kaldı. Her gün avlandı. Kendisinde yeyip-içme isteği uyandı. Üstelik, cariye (el-cariye) de istedi. Bunu buranın havasından, toprağından ve suyundan bildi. Burası hoşuna gittiğinden Deyr halkını çağırıldı ve onlardan topraklarını 4000 dinar karşılığında satın aldı. Orada kendine saray yaptı. Binalar yaptı. Orası "Veziriyye"⁶⁴ olarak bilinir. Mu'tasım, burada Türkler için büyük iktalar verdi. Fergana, Uşrûsana ve diğer Horasan şehirlerinden gelenleri buraya yerleştirdi. Eşnas et-Türkî ve Türk arkadaşlarına ikta verdi.⁶⁵

Ortaçağın en önemli ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta yetişmiş olan Mes'udî'nin Mu'tasım'ın Bağdat'ı bırakıp Türkler için başka bir şehir arama serüvenini yukarıda aktardığımız gibi anlatması gerçekten ilgi çekicidir. Onun aldığı eğitim, görüştüğü kişilerin çokluğu verdiği bilgileri güvenilir kılmaktadır. Kendisinden daha önce yaşamış olan Ya'kubî; kısaca bilgi vererek, "Türkler atları dört nala koşturarak, insanlara sağdan ve soldan çarpıyorlar, insanları eziyorlar ve öldürüyorlar" demektedir. Ayrıca Mu'tasım ne yapacağını düşünürken "Şemmasiyye" denilen yerde bir süre kaldı.⁶⁶ İbnu'l-Fakih, Sâmerâ'nın (surre men raa) adını Mu'tasım'ın verdiğini söyler.⁶⁷ Kanaatimizce bu doğru değildir. Çünkü Me'sudî'nin verdiği bilgiden anlıyoruz ki burası eski bir yerleşim yeri idi.

Genel tarih kitapları arasında yer alan İbnu'l-Esir'in el-Kâmil fi't-Tarih'inde Mes'udî'nin rivayetinden farklı bir rivayetle şöyle bir olay anlatılır: "Mu'tasım bir bayram günü binitli olarak gidiyordu. İhtiyar bir adam onu durdurdu ve "Ey Ebâ İshak! (Mu'tasım'ın ön adı) Bu ordu vurup kırıyor, onları engelle. Halife "Ey ihtiyar ne oluyor" dedi. Allah seni komşularının şerrinden korusun. Türkler bize, kadınlarımıza ve çocuklarımıza eziyet ediyorlar. Mu'tasım bunları duyduktan sonra evine gitti. Sonra evinden çıktı, insanlarla bayram namazı kıldı. Daha sonra binitli olarak "Kâtul" tarafına yöneldi. Mu'tasım şöyle dedi: "Ben bunların (Bağdat halkı) kölelerimi (el-gilmân) öldürmelerinden korkuyorum. Onun için onların başında olmak istiyorum."⁶⁸ Zehebî ise;

⁶⁴ Veziriyye: Bağdat'ta da bilindiği şekliyle halife ve vezirlerin saraylarının bulunduğu yerdir. (Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, thk. ve tdk. Said Muhammed el-Lehham, IV, 58)

⁶⁵ Ya'kubî, Kitabu'l-Buldan, s.29; Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV, 57-59; bkz. Mes'udî, et-Tenbih ve'l-İşraf, s.307-308; Suyutî, a.g.e., I, 335,336; Makdisî, Kitabu'l -Bed'u ve't- Tarih, V, 114

⁶⁶ Ya'kubî, Kitabu'l-Buldan, s.27; Ayrıca bkz. İbn Fadlan, a.g.e., s.210; İbnu'l-İmrânî, a.g.e., s.110; İbnu'l-Fakih, a.g.e., s.329

⁶⁷ İbnu'l- Esir, a.g.e., VI, 451, 452; İbn Tiktaka, a.g.e., s.231

⁶⁸ İbnu'l-Esir, a.g.e., VI, 451-452; İbn Tiktaka, a.g.e., s.231

“Mu’tasım Türk köleleri (el-memalik) için Sâmerâ şehri 10.000.000 dinara satın aldı demektir.⁶⁹ Bu rakam Mes’udî’nin verdiği rakamdan çok daha fazladır. Tarihçi Suyûtî ise yukarıdaki rivayetlerde yer almayan bir rivayeti vermektedir: “Bağdat halkı toplandı ve dediler ki:“Ordunu çıkarmazsan seninle savaşırız”.Mu’tasım “Nasıl savaşacaksınız?” dedi. Halk: “Seher oklarıyla”⁷⁰ (Seher vaktinde yapılan dualarla) dedi.

Türkleri Sâmerâ’ya nakleden Mu’tasım, onları geldikleri bölgelere ve kabilelerine göre ayrı ayrı mahallelere ayırdı.⁷¹ Ayrıca halife onlar için Türk cariyeler (el-cevari) satın aldı ve Türk askerlerini onlarla evlendirdi. Başka birisi ile (müvelledun) evlenmelerine engel oldu. Bu Türk cariyelerin nafakaları daimî idi.İsimleri divanda yazılıydı.⁷² Türklerden hiçbiri karısını boşayamıyordu. Bu evliliklere örnek olarak Hasan b. Afşin’in, Eşnas’ın (ünlü Türk komutanı) kızı “Etrace” ile Sâmerâ’da Mu’tasım’ın sarayında evlenmelerini verebiliriz.⁷³

Sâmerâ⁷⁴, kuruluş ve gelişiminde Türkler’in önemli ölçüde rol oynadığı bir şehirdir. Türk komutanlardan Eşnas, şehrin kuruluşunda görev almış ve Türklerin ikametine ayrılan bölgelerin düzenlemesini yapmıştır.⁷⁵ Sâmerâ’nın o döneminde, şehrin nüfusu ağırlıklı olarak Türklerden oluşmaktaydı. Paul G. Forand burada askerî bir nüfustan söz etmektedir.⁷⁶ H. Viellet, Sâmerâ’da “Berberî asıllı askerlerin bulunduğu” bahseder.⁷⁷ Bunun yanı sıra yerli halk vardı. Ancak kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Mu’tasım Türklerle Sâmerâ’ya gelince onlar burada nüfus bakımından azınlığa düşmüşlerdi.

Halife Mu’tasım’ın Türk yanlısı politikası⁷⁸ sonucu başkent, Bağdat’tan Sâmerâ’ya taşınmış oluyordu. Ancak toplumsal hayat bakımından Bağdat yine başkent olarak kaldı.⁷⁹ Bağdat’ta toprak ağalarından ve tacirlerden kurulu bir yapı vardı.⁸⁰ Bu durumda siyasî ve askerî başkent Sâmerâ, kültür ve ticaret merkezi ise Bağdat idi.

⁶⁹ Zehebî, a.g.e., X, 292, 293

⁷⁰ Suyûtî, a.g.e., I, 335,336; Ayrıca bkz. İbn Tiktaka, a.g.e., s.231

⁷¹ İbn Fadlan, a.g.e., s.210

⁷² Ya’kubî, Kitabu’l-Buldan, s.29; İbn Fadlan, a.g.e., s.211

⁷³ Mes’udî, Murucu’z-Zeheb, IV,63; İbn Kesir, a.g.e., X, 290

⁷⁴ bkz.Sabahat Bozkurt Zeybek,Sâmerâ Devrinde Türkler,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),Ankara,1999

⁷⁵ Yılmaz Can, İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı, Ankara, 1995, s.89

⁷⁶ Paul G.Forand, a.g.m., International Middle East Studies II, 65

⁷⁷ H. Viellet, “Sâmerâ”, İ.A., İstanbul, 1966, X, 144

⁷⁸ Hugh Kennedy, a.g.e., s.170; M. Ali Kapar, İslâm’ın ilk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi, İstanbul, 1998, s.115

⁷⁹ Claude Cahen, Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet, s.167

⁸⁰ Hugh Kennedy, s.164

Mu'tasım, Sâmerâ'ya yerleştikten sonra buranın imar ve iskânına büyük önem vermiştir. Öncelikle o, bir hilafet sarayı inşa ettirmiştir. Bu saraya "Daru'l- Hilâfe" adı verilmiştir.⁸¹ Burada "Daffe" denilen yerde ilk mescit yapılmıştır.⁸² Mes'udî, her sanat erbabı için çarşılar yapıldığını, aynı şekilde tacirler için de çarşıların bulunduğunu nakletmektedir. Ayrıca çarşılar yapılmış, su kaynakları bulunmuş, Dicle'den su getirilmiştir. İnsanlar evler yapmışlar, refah seviyeleri yükselmiştir. Ayrıca komutanlara iktalar verilmiş, özel saraylar yaptırılmıştır.⁸³ Claude Cahen zaman içerisinde Sâmerâ'daki Abbasi yapılarının Bağdat'takilere göre daha iyi korunduğunu söylemektedir.⁸⁴

Yukarıda genişçe açıklamaya çalıştığımız Sâmerâ'daki Türk varlığının bu çok müreffeh ve elverişli yaşamı, onları çok etkin kılmış, Mu'tasım bile zaman zaman otoriteyi sağlamakta zorlanmıştır.⁸⁵ Bunun nedeni Türklerin asker olmalarına rağmen siyasete karışmalarıdır.⁸⁶ Kendilerine iktalar verilen ve artık "ücretli asker" konumuna yükselen, komutan olan Türklerin⁸⁷ yönetime karşı dayatmada bulunması bir bakıma normal bir olaydır. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki Türklerin Abbasi ordusunun egemen unsuru haline gelmeleri, onları İslâm dünyasında daha güçlü bir konuma getirmiştir.⁸⁸

6-Savaşlarda ve İsyanların Bastırılmasında Türklerin Rolü:

Mu'tasım'ın Sâmerâ'yı askerî bir merkez edinmesinden⁸⁹ sonra iç ve dış mücadelelerde etkin unsur Türkler oldular.⁹⁰

Bu dönemde Türklerin etkin görev aldıkları bazı isyan ve savaşlardan da söz edeceğiz.

a- Bâbek el-Hürremî İsyanı ve Afşin:

H.220/M.835 tarihinde, Halife Mu'tasım, askerî kabiliyetini ispat etmiş olan Afşin'i Azerbaycan, Ermeniye ve Cibal bölgelerinin valiliğine tayin ederek

⁸¹ Jacop Lassner, "Baghdad", The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, New York, 1997, I, 265

⁸² Le Strange Guy, Buldanü'l -Hilafeti'- Şarkıyye, çev. (Ar.) Beşir Fransis, Gercis Avvad, Beyrut, 1405/1985, s.77

⁸³ Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV,59

⁸⁴ Claude Cahen, a.g.e., s.167

⁸⁵ Bernard Lewis, Ortadoğu, s.63

⁸⁶ M. Abdulcabbar Bey, a.g.m., Atatürk Ün. İ.F.D., Sayı: 7, s.529

⁸⁷ M. Streck, "Bağdad", İ.A, II, 199; M. Zeki Terzi; "Gulâm", D.İ.A., XIV, 179

⁸⁸ H.A.R. Gibb, "Abbasilerin ilk Döneminde Yönetim ve İslâm", çev. Saim Yılmaz, Sakarya Ün. İ.F.D., Sayı:3, Sakarya, 2001, s.495

⁸⁹ İbn Kuteybe, el-Maarif, s.171

⁹⁰ İbn Fadlan, a.g.e., s.212

Bâbek ⁹¹ isyanını bastırması için büyük bir ordu ile yola çıkardı. Peşinden Boğa el-Kebîr idaresinde yardımcı kuvvetler, para ve yiyecek gönderdi. Boğa'nın geldiğini öğrenen Bâbek, hazırlanmış, Afşin de aldığı tedbirlerle hem parayı hem de kuvvetlerini kurtarmıştır. Afşin'in aldığı tedbirler sayesinde hem gelen para ve kuvvetler kurtarılmış hem de Bâbek'in kuvvetlerine ağır bir darbe indirilmiştir. Afşin bundan sonra Bâbek'e karşı harekete geçmiştir. Uzun çalışmalardan sonra H.222/M.837 yılında Bâbek yenildi ve kaçtı. H.223/M.838'de yakalanarak Sâmerâ'ya getirildi.⁹² İbnu'l Esir, bu savaş sonunda Afşin'in kadınlar, çocuklar ve cariyeler (el-cevari) ele geçirdiğini nakletmektedir.⁹³ İbn Kesir bu savaşta ele geçirilen esirlerin sayısını 7600 olarak vermektedir.⁹⁴

Sâmerâ'ya getirilen Bâbek, Mu'tasım'ın karşısına çıkarıldı. O: "Sen Bâbek misin?" dedi. O: "Evet, senin kulun (abdüke) ve kölenim (gulâmüke)" dedi. İsmi Bâbek el-Hasan idi. Mu'tasım: "Onu soyun" dedi. Görevliler elbiselerini soydular. Önce sağ elini sonra sol elini kestiler. Daha sonra yüzüne vurdular. Ardından bacaklarının üçte birini kestiler. Bâbek, vücudunun değişik yerlerine kan sürdü. Mu'tasım'ın çok mala rağbet ettiğini söyledi. Sözlerini geri alması istendi. O, sözünden dönmedi. Yüzüne tekrar kan sürdü. Mu'tasım kılıçdarlarına acısının artması için göğsünün ortasına kalbine yakın bir yere vurmalarını emretti. Onlar da böyle yaptı. Sonra dilinin ve diğer organlarının kesilmesini emretti. Sonra cesedi asıldı. Sonra başı Bağdat'a götürüldü. Köprüye asıldı. Buradan Horasan'a götürüldü. Her şehir ve çevresinde de dolaştırıldı. İnsanlar onun durumundan ibret alıp korktular. Kardeşi de öldürüldü ve başı Bağdat'a götürüldü.⁹⁵ İki önemli kaynak olan ve halk arasında dilden dile dolaşan haberleri de yansıtması bakımından da dikkate alınması gereken Mes'udî ve Tenûhî'nin hemen hemen aynı cümleler ile verdikleri bu olay dikkat çekicidir. Ünlü Türk komutanı Afşin'in bu başarısı elbette karşılıksız kalmamış ve Mu'tasım tarafından altın, taç ve mücevherler ile ödüllendirilmiştir. Ama "Şah" elbisesi giydirilmemiştir.⁹⁶ 200.000 dirhem verildiği de rivayet edilir.⁹⁷

⁹¹ Bâbek: Me'mun ve Mu'tasım zamanında Azerbaycan'da ciddi bir tehlike teşkil eden dini-siyasî mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideri (H. Dursun Yıldız, "Bâbek", D.İ.A., İstanbul, 1991, IV, 376)

⁹² Taberî, a.g.e., V, 217-222; Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV, 59; İbn Kesir, a.g.e., X, 282

⁹³ İbnu'l Esir, a.g.e., VI, 475; Zehebî, a.g.e., X, 294

⁹⁴ İbn Kesir, a.g.e., X, 275

⁹⁵ Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV, 61-62; Tenûhî, Nişvaru'l-Muhadara, I, 147,148; bkz. İbn Kesir, a.g.e., X, 284,285

⁹⁶ Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV, 63

⁹⁷ İbn Kesir, a.g.e., X, 285

Mu'tasım'ın ödül ve iltifatlarına mazhar olan Afşin'in sonu kötü olmuştur. Bâbek el-Hürremi isyanını bastırdıktan sonra da Horasan valiliğine devam eden Afşin, ordusunu güçlendirdi. Mu'tasım ona haber yollayarak Sâmerâ'ya gelmesini istedi. O karşı çıktı. Mu'tasım, Abdullah b. Tahir'e Afşin ile savaşmasını emretti. Yapılan savaşta Afşin esir düştü. Sâmerâ'ya götürüldü. Ayaklandığı ve isyan ettiği söylendi. Ayrıca onun putperest ve Mecusî olduğu kanaatine varıldı. Afşin tutuklandı ve hapsedildi. Hapisteyken öldü. Şehrin kapısına cesedi asıldı. Sonra yakıldı.⁹⁸ Cesedinin yakılmasını İbn Kesir'de nakletmektedir. Külleri Dicle nehrine dökülmüştür. Mallarına ve eşyalarına el konulmuştur. Eşyalarının içinde altın kaplamalı putlar, cevherler ve Mecusî dinini öven kitaplar bulunmuştur. Ayrıca birçok eşya bulundu ki; onun kâfirliğine ve zındıklığına delalet ediyordu. Bunlar, onun, babalarının dini olan Mecusîliğe inandığını göstermektedir.⁹⁹

Rivayetleri eleştiriye tabi tutmadan nakleden İbn Kesir'in, Afşin'in "Babalarının dini olan Mecusîliği benimsedi" şeklindeki ifadesi kanaatimizce gerçeğe uygun değildir. Zira "Mecusîlik" Farslar arasında yaygın bir dindi. Bu dönemde ve öncesinde Türklerin Mecusîliği benimsediğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Ancak, Mes'udî'nin yukarıda da verdiğimiz rivayetinde, "Onun Putperest ve Mecusî mezhebinden olduğu konusunda görüş birliği vardır" ifadesi konuya kısmen açıklık getirmektedir. Bu rivayet onun Mecusî olabileceğini göstermektedir. Zira ceset yakma Mecusîlikte de var olan bir inançtır.¹⁰⁰ İbnu'l-Cevzî, asıl adı Haydar b. Kâvus olan Afşin'in, Mu'tasım'ın öldürülmesini istemekle itham edildiğini ve bunun için öldürüldüğünü nakletmektedir.¹⁰¹

Kanaatimizce Afşin'in öldürülmesi siyasi bir sebebe dayanmaktadır. Dinî bir sebepten öldürülmüş olması muhal görünmektedir. Ancak kaynakların onun Mecusî olduğu haberine oldukça geniş yer vermeleri de düşündürücüdür. Afşin'in, kendisinin halife nezdindeki seçkin yerini çekemeyenler tarafından Horasan valiliği sırasında gammazlamalarıyla önce tutuklanıp, mahkeme edilip, hapsedilmesi ve daha sonra hapiste ölmesi, bunun ardından Mecusî geleneği üzerine cesedinin yakılıp Dicle nehrine küllerinin atılmasıyla sonuçlanmıştır. Ekrem Pamukçu'nun bu kanaatini¹⁰² biz de paylaşıyoruz. Hatta o, Afşin'in daha Halife Me'mun zamanından itibaren Arap ve Fars kökenli vali

⁹⁸ Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV, 65,66

⁹⁹ İbn Kesir, a.g.e., X, 293,294

¹⁰⁰ P.H.J., "Cremation", Encyclopaedia Britannica, U.S.A., 1965, VI, 721,722; J.D.G., "Zoroastrianism", Encyclopaedia Britannica, U.S.A., 1965, XXIII, 987-989

¹⁰¹ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., XI, 11

¹⁰² Ekrem Pamukçu, a.g.e., s.117

ve komutanlar tarafından boy hedefi seçildiğini, hizmetlerinin İslâm dini ve devlet adına dahi olsa, ihtiyatla ve hatta kuşkuyla karşılandığını, muhaliflerinin onu karalamak ve itibarını kaybettirmek için fırsat kolladıkları kanaatini vermektedir.¹⁰³ Bu konuda Ekrem Pamukçu ile Hakkı Dursun Yıldız aynı kanaattedir.¹⁰⁴

b- Ammûriye¹⁰⁵'nin (Amorion) Fethinde Türkler:

Türklerden oluşan güçlü bir ordu kuran Halife Mu'tasım, Bizans'a karşı mücadeleye girişti.H.222/M.837 (veya 838) de Ammûriye'yi fethetti.¹⁰⁶Bu savaşta ordunun önünde Eşnas et-Türkî, ordunun sağ kolunda İtah et-Türkî, sol kolunda Ca'fer b. Dinar el-Hayyat ve ordunun arkasında ise Boğa el-Kebîr vardı. Mu'tasım Şam sınırından geçti. Afşin de orduya katıldı. Mu'tasım Rum ülkesine girdi. Orada birçok kale fethetti. Ammûriye şehrine girdi. Burasını da fethetti. Büyük patrik esir alındı. Halktan 30.000 kişi bu savaşta öldü. Mu'tasım burada dört gün kaldı. Yıkılan şehri yeniden inşa etti.¹⁰⁷ Kostantiniyye üzerine yürümek istedi. Halice vardı. Karadan ve denizden kuşattı. Ona Abbas b. Me'mun'un can sıkıcı hareketlerde bulunduğu haberi geldi. İnsanlar Abbas b. Me'mun'a bey'at¹⁰⁸ ediyorlardı. Mu'tasım geri döndü. Abbas ve taraftarlarını hapsedti. O yıl içinde Abbas öldü.¹⁰⁹ Bizans (Diyarı Rum) içlerine yapılan bu hücumun büyük bir savaş olduğu savaşta öldürülenlerden anlaşılıyor. Mes'udî'nin verdiği 30.000 rakamı Hatib el-Bağdadî¹¹⁰ ve Suyûtî¹¹¹ de desteklemektedir. Bir o kadar da esir (es-seby) alındığını nakledeleler. Ayrıca bu son rivayeti İbn Kesir de nakletmektedir.¹¹² Ayrıca bu savaşta 8.000.000 dinar altın, 18.000.000 dirhem, 80.000 at, 8.000 memlûk, 8.000 cariye (el-cariye) ele geçirilmiştir. Kölelerin (el-memlûk) sayısının 18.000 ulaştığı rivayeti de vardır.¹¹³

¹⁰³ Ekrem Pamukçu, a.g.e., s.125

¹⁰⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Afşin", D.İ.A., I, 441

¹⁰⁵ Ammûriye: İçbatı Anadolu'da İstanbul'dan Çukurova'ya giden eski Bizans askerî yolu üzerinde bugün harabeleri bulunan eski bir şehir ve kale. Yeri uzun zaman bilinmeden kalan şehrin harabeleri, XIX. yüzyılda seyyah Hâmilton'un araştırmaları sonunda Emirdağ'ın (Aziziye) 12 km. kadar doğusunda Hamzahacılı ve Hisar köylerinin yakınında ortaya çıkarılmıştır.(D.İ.A., "Ammûriye", D.İ.A., İstanbul, 1991, III, 79)

¹⁰⁶ Kalkaşendî, Meâsiru'l-İnâfe, I, 236

¹⁰⁷ D.İ.A., "Ammûriye", D.İ.A., III, 79

¹⁰⁸ bkz. Cengiz Kallek, "Biat", D.İ.A., İstanbul, 1992, VI, 120

¹⁰⁹ Mes'udî, Murucu'z-Zeheb, IV, 64; bkz. İbn Kesir, a.g.e., X,286

¹¹⁰ Hatib el-Bağdadî, a.g.e.,III, 344

¹¹¹ Suyûtî, a.g.e., I, 336

¹¹² İbn Kesir, a.g.e., X, 296

¹¹³ Zehebî, a.g.e., X, 303

Böylece Mu'tasım döneminde Abbasi Devleti zenginleşmişti. Bu fetihle Halife Mu'tasım'ın Türk köleleri kullandığı anlaşılmaktadır.

Mu'tasım yukarıda isimleri geçen Türk komutanlarına zaman zaman valilik görevi de vermiştir. Örneğin Cafer b. Dinar'ı Yemen valiliğinden azleden halife, yerine İtah'ı tayin etmiştir.¹¹⁴ Böylece o, halifenin nezdinde yükselmiş oluyordu.¹¹⁵ Bir başka Türk komutan Boğa el-Kebîr'e Halife Mu'tasım tarafından haciplik görevi verilmiştir.¹¹⁶ İsimleri az bilinen bazı Türk komutanlar da halifenin hacibi olmuşlardır. Bunlar: Sima ed-Dımaşkî, Sıma es-Sırabî ve Muhammed b. Hammad b. Danfaş'tır.¹¹⁷ Bu isimlere ilave olarak Kalkaşendî, İvaz et-Türkî ve el-Luayn et-Türkî'den söz eder.¹¹⁸ Yukarıda verdiği bilgilerden Türklerin Mu'tasım zamanında devlet erkânı arasına geçtiklerini görüyoruz.¹¹⁹ Mu'tasım, ünlü komutan Eşnas'ı yaptığı hizmetlerden dolayı taltif ederek, onu kürsüye oturtmuş ve hil'at¹²⁰ giydirmiştir.¹²¹ Bu rivayetler karşısında Hakkı Dursun Yıldız şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Dünya tarihinde köle pazarlarından satın alınarak meydana getirilen askerî birliklere, daha devletin hizmetine girer girmez bu derece itibar ve itina gösterildiği pek görülmemiştir. Kaldı ki askerleri köle olarak kabul etsek bile, komutanlar için artık bunu söyleyemeyiz."¹²²

7- Abbasi Ordusundaki Türklerin İsimleri Meselesi:

İslâm geleneğine göre çocuklara güzel adların verilmesi arzu edilen bir davranıştır. Ancak ihtida etmiş bir kişi önceki adını değiştirip, İslâm geleneğinde yaygın isimlerden birini almak zorunda mıdır? Kanaatimize göre böyle bir zorunluluk yoktur.

İslâm'da "ad koyma" herhalde o milletin dilinde ve kültüründe iyi anlam taşıyan isimlerin çocuklara ve din değiştirip Müslüman olanlara konulmasıdır. Ancak şunu da kabul etmeliyiz ki "ad koyma" bir kültür işidir.¹²³ Din de kültürün en önemli etmenlerinden birisi olduğuna göre konulan adlarda dinin ağırlığı söz konusu olmuştur.

¹¹⁴ İbn Kesir, a.g.e., X, 292

¹¹⁵ Emine Baytar, Tarihu'l-Asri'l-Abbasi, Dımaşk, b.t.y., s.227

¹¹⁶ Mes'udî, et-Tenbih ve'l-İşraf, s.356

¹¹⁷ Ya'kubî, Tarih, II, 478; İbn Abderrabbih, a.g.e., V, 12

¹¹⁸ Kalkaşendî, Subhu'l-A'ş'a, III,347

¹¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiya, hzr.Mahir İz, Ankara, 1985, IV, 1999

¹²⁰ bkz.M. Fuat Köprülü, "Hil'at", İ.A., İstanbul 1950, s.483

¹²¹ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., XI, 98

¹²² H. Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s.83

¹²³ bkz.Özgü Aras, "Ad Koyma" D.İ.A., İstanbul,1988,I,332,333

Bu noktadan hareketle bu dönemde ihtida eden Türklerin ve “asker köle” statüsünde orduda istihdam edilen Türklerin isimleri meselesi bizi bir hayli düşündürdü. Kaynaklara yansıyan isimlerden ve işaretlerden kimlerin Türk asıllı olduklarını tesbit etmeye çalıştık. Ancak tesbit edebildiğimiz miktar çok az olmuştur. Elbette yukarıda da açıkladığımız gibi Abbasi ordusunda istihdam edilen Türklerin sayısı yüzbinleri bulmuştur. Peki neden kaynaklardan bu konuda bir sonuca varamıyoruz? Bunun sebebi özellikle hilafet merkezinde istihdam edilen Türklerin çocukları, yani ikinci nesil Türkler artık tamamen İslâm geleneğinde yaygın olan isimleri almışlardır. Bunu bir potada erimek olarak da değerlendirebiliriz.

Kaynaklarda isimleri geçen Türklerin önemli görevlerde bulunan kişiler olduğu anlaşılıyor. Örneğin yukarıda da isimleri geçen Afşin¹²⁴ Vasîf, Boğa el-Kebîr, Eşnas, İvaz et-Türkî, Hammad et-Türkî, Luayn et-Türkî, Mübarek et-Türkî; bunun yanı sıra Urtuc (veya Gurtuç) ve Tarhan'ı da ilave edebiliriz. İkinci nesilde artık adlarından Türk oldukları hemen tanınmayacak olanlara örnek verirse, Muhammed b. Hammad b. Danfaş'ın¹²⁵ verebiliriz. Ayrıca Afşin'in oğlu Hasan b. Afşin de¹²⁶ örnek olarak verilebilir.

İsimlerinden söz ettiren önemli Türk aileleri de olmuştur. İbn Abdirabbih “Sûlî” ailesinden söz etmektedir.¹²⁷ Ekrem Pamukçu, Sûlîlerin Türk olduğu kanaatindedir.¹²⁸ Türk tarihi uzmanı Zeki Velidi Togan da aynı kanaattedir.¹²⁹ Ayrıca, Ekrem Pamukçu'nun tesbitine göre “Türk” adı, Seyhun ötesindeki bozkırlarda yaşayan göçebelere veriliyor. Horasan, Toharistan, Soğd, Fergana gibi bölgelerde şehir hayatı yaşayan Türkler ise oturdukları şehirlere nisbetle Horasan'lı Soğd'lu vb. diye anılıyorlardı.¹³⁰ Kaynaklarımız bize bunu haber vermektedir.¹³¹ Türklerin isimlendirilmesinde kaynaklarımızda bütün Türkler için “filanın mevlâsı” şeklinde bir ifadeye rastlayamadık.

SONUÇ

Türkler Abbasi ordusuna alınırken “köle” olarak alınmakla birlikte İlk Abbasi dönemi halifeleri ve özellikle de Halife Mu'tasım tarafından özel bir

¹²⁴ Afşin: İslâm'dan önce Orta Asya'da Uşrûsene, bölgesinin yerli prenslerine verilen bir ünvanıdır.(W. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, hzr. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s.228)

¹²⁵ Ya'kubî, Tarih, II, 478

¹²⁶ İbn Kesir, a.g.e., X, 290

¹²⁷ İbn Abdirabbih, a.g.e., V, 121

¹²⁸ Ekrem Pamukçu, a.g.e., s.64

¹²⁹ Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s.75

¹³⁰ Ekrem Pamukçu, a.g.e., s.50

¹³¹ İbn Tagriberdî, a.g.e., II, 212; Suyutî, a.g.e., I, 405

eğitimden geçirilerek orduya kazandırılmıştır. Türklerin asker olarak tercih edilmelerinin nedeni kahramanlıkları ve üstün askerî kabiliyetleridir.

Halife Mu'tasım Türklere zel bir önem vermiştir. Türklerden oluşan büyük bir ordu kurmuştur. Türklerin sayısı kaynakların ifadesine göre yüz binleri bulmaktadır.

Türklerin Bağdat'ta halka sıkıntı vermeleri zerine Smerr şehrini kurarak Türkleri buraya nakletmiştir. Bu şehrin yönetimini de Türklere veren Mu'tasım zamanla ordu içinde sivrilenleri komutan yapmıştır. Türkler arasından önemli komutanlar çıkmıştır. Afşin, Boğa el-Kebir,Boğa es-Sađir, bunlardan bir kaçıdır.Bu dönemde devlette etkin bir konuma yükselen Türkler sonraki dönemlerde halifeleri istedikleri gibi değiştirebilecek bir duruma gelmişlerdir.Dolayısıyla artık Türklerin köle olduklarından söz etmek mümkün değildir. ©